
NOSTALJİ / NOSTALGIA

Oğuzların Hıristiyanlığı Meselesine Aid*

AHMED ZEKİ VELİDİ

Hazırlayan

MUHAMMET KEMALOĞLU

Emekli Subay, Tarih Uzmanı

İbni Fazlan seyahatnâmesinin¹ şimdi “Meşhed”de İmam Rıza Kitabhanesinde bulunan nüshasına nazaran Bağdat sefaret heyetinin haberi 310 senesinde “Harizm-Harezmi” vasıtasıyla “Bulgar’a geçerken “Üstyurd”² çöllerinden sonra şimdiki Ural vilayetinin “Temir-Timir” ve “Guryef” muzafatında “Oğuzlar”a tesadüf etmiş ve Oğuzların din ve adetleri hakkında epeyce tefsilli malumat edinmiştir. Bu malumat Rus akademik mecmualarında (İbn-ül Fakih’inin Meşhed Nüshası³, Bulletin de l’ Académie Russe de Sciences des, 1924, s.244-246) namıyla neşr olunan makalemde derc olunmuşdur ki, Türkiyat mecmuasında da ayrı bir makale ile ayrıca izah edilmek

* *Türkiyat Mecmuası*, 1326, Cilt: 2, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

¹ İbn Fazlan, Onuncu Asırda Türkistan’da Bir İslam Seyyahı İbn Fazlan Seyahatnamesi [Hazırlayan: Ramazan Şeşen], Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975. Bu gezi yazısı, Başkurt Türkolog Ahmed Zeki Velidi Togan tarafından 1923 yılında İran’ın kuzey doğusunda ki Meşhed şehrinde bir kütüphanede eksik bir çeviri yazı olarak bulunmuştur. M. K. Makale dipnotlarında M.K. kısaltmasıyla verilen bilgiler konunun anlaşılması için tarafımızdan eklenmiştir.

² Aral Gölü’nün kuzeyi, Yayık-Volga arası.

³ 10. asır İslam coğrafyacılarından İbn El-Fakih’in verdiği malumata göre, Barshan Türkleri Işıkgöl’ü takdis eder ve ona taparlardı. Çağımızdaki Altay-Sayan Türkleri tabiat kültürüne tıpkı eski Türkler gibi, “yer-su” demekte ve muhteşem ayinler yaparak “yer-su”ya hitaben ilahiler söyleyerek, “berekatli hayvan sürülerimizin canlarını yaratan yer-suyumuz” derler. İbnü’l-Fakih, Ebu Bekir Muhammed b. İbrahim el-Hemedani, Muhtasar Kitabü’l-Buldân, Kısa Ülkeler Coğrafyası, neşr: M. J. De Goeje, Leiden, 1885. M.K.

icab eder. İbni Fazlanın bu malumatı, bilhassa akaid mes'ali hususunda, epeyce tefsilatlı olub, ondan, Oğuzların yalnız, halis şamani oldukları ve içlerinde “Hıristiyanlıktan namı-ı nişan bile olmadığı açıkça görülmektedir. İbni Fazlan'da bunların ilahi nazarları, malı-ı zubb etmek, nikâh ve defin adetleri hep beyan ediliyor. Hatta bunların ümerasından birinin İslamiyeti kabul etmiş ise de, sonra Mecusiliğe rücu' etmiş olduğu da söyleniyor. “Sırderya⁴” havzasında ki Oğuzların daha o zamandan İslam te'sirine kapılmaya başladıkları malumdur ve İslam tesirinden tamamen olan halis Oğuzlar ise işte şu İbn Fazlan'ın gördüğü kabiledir. Bunlarda Hıristiyanlıktan kat-tiyen eser bile yoktur.

Oğuzların Hıristiyan olduğu hakkındaki fikirlerin esası “Barthold”un ahiren Türkiyat Mecmuasının birinci cildinde neşrolunan “Orta Asyada Hıristiyanlık (Barthold, 1925, s. 47, 55-100-M.K)” makalesinde izah olunmuştur (Barthold, 1925, s.78-80- M.K). Bunun esası da Selçuk'un bazı oğullarının “Mikail, Yunus, Davud namlarını taşıması⁵ ve aynı zamanda “Zekeriya Kazvîni'nin Asarü'l Bilad'inde (el-Kazvîni, 1976:298)⁶ Oğuzların Hıristiyan olduklarına

⁴ Seyhun veya Siri Derya, Orta Asya'da bir nehirdir. Ceyhun nehri ile birlikte tarihi Maveraünnehir bölgesini oluştururlar.

⁵ Garbi Türk Matbuatında (Misal:Necib Asım Bey, Türk Tarihi, 244;oradan naklen Rıza Nur Beg'in, Türk Tarihi III, 18-19) Birinci Selçukilerin Hıristiyan olması tamam kati ve muhakkak bir mesele ki kabul olunarak, “Yunas, Mikail, Musa” isimleri de “Yunas, Mişel, Mihail, Mihal, Moiz” suretlerinde yazılmış, Selçuklularla hiç münasebeti olmayan Moğol Hıristiyanları “Keraytlar” ve “Salci-vetler”de bu araya sokulmuştur. Selçuk evladından “Arslan” islammehazlerinden bazılarında (Misal: İbnü'l Esir, Avrupa Tıbbi, IX, 266-323), “Aslan” suretinde yazıldığı halde “Gerdizi”de “İsrail” suretinde yazılmıştır (Gerdizi, Ebu Said Abdulhay b. Dahak İbn Mahmud Gerdizî, Tarih-i Gerdizi, Tashih, Hâşiyeye ve Ta'likeden, Abdulhay Habibi, Çap Hane-i Armağan Yay., İran, 1363/1985). Bu hususta Barthold, “Arslan” ismi bu zatın Türkçe ismi, “İsrail”de İslami olduğu fikrini ileri sürmüştür. (Barthold, Türkistan, II, 300) ve bunda şüphe yoktur. Bu günkü Kırgızlarda her vakit görüldüğü ki, halis Türkçe isimleri, arapça bilen mollalar kitabe yazarken mutlaka o kelimeye ahenk chehetiyle tevafuk eden bir Arapça isme tehvil ederek yazarlar; bu hatta bütün malumat kağıtlarında da öyledir. Eski zamanda da öyle idi. İşte bu suretle “Arslan” kelimesine “İsrail” demişler. Mikail ve Davud isimleri de evvelce Türkçe “MKZ, BKN, Tuti, Davtay” gibi maruf Türk isimlerinden biri olup, mollalar tarafından islamaştırılarak Mikail ve Davud yazılmış olabilir. Bununla beraber Selçuk evladına heyn viladetlerinde bile (doğduğunda bile) Davud, Yunus gibi müslüman isimleri verilmesi ihtimalini ben asla inkar etmiyorum.

⁶ Zekeriya el-Kazvîni, Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad, Beyrut; Zekeriya bin Mahmut el Kazvini (Abu Yahya Zakariya' ibn Muhammad al-Qazvini) (أبو يحيى زكريا)

hakkında getirilen malumattır (el-Kazvinî, 1976:62. M.K). “Mikail” ismi hakkında Barthold’unda ifade ettiği vechile, bu ismin Müslümanlar arasında da isti’mal olduğunu tekrar etmek icab eder:

Mesela “Yakut”da⁷ Ebu Seyyid Mikail bin Hanfiyye”, “Tacü’l Urus”da “MKL” maddesinde “Mikail bin Abdulvahid” ve “Mikail el Horasani” nam-ı zevad zikrediliyor. Birinci, Selçukluların kendi eserlerinde Gazneviler ülkesinde halis Müslümanlardan “Ahmed Mikayil” (Beyhakî, 1862:666)⁸ “Ahmed bin Ali bin İsmail Mikali” (Tarih-i Yemini, s. 278-M.K) ve “Ali Mikayil” (Beyhakî, 1862: 445-M.K) isimleri zikrolunuyor. “Yunus” ve “Davud” isimleri hakkında ise izahata lüzum yoktur.

Kazvinî’nin rivayeti ise vakıten daha mühim gibi telakki olunabilir: Güya burada Oğuzların Hıristiyan oldukları maddi bir misalle, Oğuzlar içerisinde “İsa’ya nisbet edilen bir taşla isbat edileceği görülüyor. Asarü’l Bilad:395: “Burada yani Kimek ülkesinde⁹, Man-gur diye isimlendirilen bir dağ vardır. Bu dağda bir çukur’da gözlü bir su (kaynak) vardır. Ebu’r-Reyhan el-Harizmî “el Asar el- Bakiye

(دین محمد القزويني) (d. 1202-1283), Fars matematik, fizik, astronomi, coğrafya ve jeoloji bilgini. T. Lewick, 'Kazvini' in The Encyclopaedia of Islam, 2nd edition, ed. by H. A. R. Gibbs, B. Lewis, Ch. Pellat, C. Bosworth et al., 11 vols. (Leiden: E. J. Brill, 1960-2002, vol. 4, pp 865-7; L. Richter-Bernburg, 'al-Qazvini, Zakariyya' ibn Muhammad', in Encyclopedia of Arabic Literature, ed. by Julie Scott Meisami and Paul Starkey, London: Routledge, 1998, vol. 2, s. 637-8. M. K.

⁷ Yakut el-Hamavi Şihâbeddin Yakut b. Abdullah el-Rûmî, Mu’cem el-büldân, Mu’cem el-büldân, Vestenfeld nşr, 524, I. M.K.

⁸ Ebu'l-Fazl Muhammed Bin Hüseyin El-Beyhakî, Târih-i Beyhakî. M. K.

⁹ Kimek Adı Kimek (Kimäk) boy adı, Kime (kéme) gemi sözcüğünün ilk şekli olan Kimeg den alınmış olabilir. Bilindiği gibi onlar Ertiş (İrtiş) ırmağının iki yanında yaşamışlardır. İşte bu büyük akarsuyu geçmek için, onların kullandıkları bir tür gemiden aralık komşularınca verilmiş olabilir. Türk boybiliminde böyle kullanılan hayvan veya eşyanın boya ad olarak verildiğini biliyoruz. Nitekim biçimce buna benzeyen Kanglı ve Kayıg adlı boylar da eski kaynaklarda geçmektedir. Tarih Kimekler tarih sahnesinde Ertiş'in orta boyunun iki yanında ve daha çok doğu yöresinde iken görünmüşlerdir. Burası Türk Anayurdu'nun batı kesimidir. Kimekler'in ilk yurtları, belki yine burası idi. Belki de Ertiş'in doğusundaki Altaylar'dan yayılarak, buraya indiler. Türk ilkçağı başlarında Ertiş boyunda başka Türk boyları bulunduğu göre, bu ikinci ihtimal daha mümkün görünüyor. Kimekler, yakın komşuları Fars destanı tarihinde yer almıştır. Gerçekten Kimekler'in Turan ötesi komşusu olan Farşlar'ın eski destanlarında bu ulusun adı geçmektedir. Fars söylentilerini derleyerek Şehname adlı büyük eserini ortaya koyan ünlü şair Tus'lu Firdevsî (935?-1020?) Turan'ın büyük hükümdarı Afrasyab (Alp Er Tunga)'ın İran Hükümdarı Keyhusrev'e yenilip, geri çekildiğinde, Kimek ülkesine ve Derya-yı Kimek e gittiğini anlatır. M. K.

(Fazlıoğlu, 1997:224-227-MK.)¹⁰ adlı eserinde diyor ki: Bu çukur büyük bir kalkan çapındadır. Çukur ağzına kadar su doludur. Bundan kalabalık asker d işse bir parmak bile eksilmez. Bu göze (kaynak)'nin yanında bir kaya vardır. Kayanın üzerinde bir insan ayağı izi, parmaklarıyla birlikte iki el ve sanki secde ediyor iki diz, bir çocuk ayağı izi ve eşek toynağı izi vardır. Oğuz Türkleri bu izleri görünce ona secde ederler. Çünkü onlar Nasranî (hristiyan, (Âl-i İmrân:50-51-MK.))¹¹ olup kayadaki izleri İsa Aleyhisselam'a nisbet ederler [makale s.63] sonra, Kazvîni, Oğuzların "Nasranî" (hristiyan) olduğunu daha diğer bazı yerlerde de zikrediyor. "el Guzz (Oğuz), Türkler'den büyük (kalabalık) bir kavimdir, Hristiyanlardır. Melikşah'ın oğlu Sencer (Sancar) zamanına kadar Selçuk-oğulları sultanlarına tabi idiler. Sultan Sancar onlardan "harac"larını tahsil etmek üzere birini gönderdi. Harâc memurunun aşırı miktarda harac talep etmesi üzerine, onların beyi olan Tuti, Dovdi ve tahsildar oldu.....ilââhirihi..... (Kazvîni, 1976, s.394) daha yukarıda (Kazvîni, 1976:317) "Nişabur" hakkında söylenen yerde "Sultan Sencer"i esir eden "Guz", "Oğuzlar", Nişabur'u muhasara ederken (Nişabur ehali pek şiddetli mukabele gösterdiler, çünkü bu Oğuzlar "Nasranî" idiler) deniliyor: (...Nişapurlular onunla çok şiddetli bir şekilde savaştılar. Çünkü onlar hristiyan kafirleri idiler....) diğer farazi-

¹⁰ Abu'l-Reyhan Muhammed Bin Ahmet El-Biruni El-Harizmi (973 - 1051), EI-Asâr'il-Bâkiye an'il-Kurûni'l-Hâli-ye: (Boş geçen asırlardan kalan eserler).

¹¹ Nasrânî ve Nasârâ kelimesinin anlamı ve hristiyanlar için kullanılması konusunda iki değerlendirme yapılır:

a. Kelime, Nâsıra veya Nasran adlı köyden olanlar anlamındadır ki, Hz. İsa ve havâirileri bu köye nispet edilirler.

b. Yardım ve destek anlamındaki nusret veya nasr kökünden yardım edenler, yardımcı anlamındaki ensâr kelimesine nispet edilmiştir. Âl-i İmrân sûresi 52. âyetinde Hz. İsa'nın yardım talebine havâirilerin olumlu cevap vermeleri sebebiyle havâiriler için ensâr kelimesi kullanılır. Bu deyimden yola çıkılarak havâirilere ve tüm hristiyanlara "yardım edenler" anlamında nasârâ denmiştir. "Nasrânî" kelimesi, Kur'ân-ı Kerim'de bir yerde (3/Âl-i İmrân, 67) geçer. Bu kelimenin çoğulu olan "nasârâ" kelimesi, 14 yerde kullanılır. Hristiyanların çoğunluğunu teşkil ettiği "ehl-i kitab" 32 yerde, yine aynı anlamda, "ütül-kitab" (kendilerine Kitap verilenler) 21 yerde geçer. "İncil" 12; "İsâ" 25 yerde, Hz. İsa'nın lakabı olan "Mesih" de 11 yerde kullanılır. Hz. İsa'nın annesi "Meryem" 34 yerde geçer. "Ben, benden önce gelen Tevrat'ı tasdik etmek, size haram kılınan bazı şeyleri de helâl kılmak üzere gönderildim. Size Rabbinizden bir âyet/mücadele getirdim. Allah'tan korkun ve bana itaat edin. Çünkü Allah, benim de Rabbinizdir, sizin de Rabbinizdir. Öyle ise O'na ibâdet/kulluk edin. İşte bu, dosdoğru yoldur."

yelerin hepsi işte bu Kazvîninin malumatı üzerine ilave edilivermiştir. O cümleden biri de Oğuzların Harzem'e komşu olmak cihetiyle Hıristiyanlığı oradan öğrenebilme ihtimali (Barthol, 1925:79; Biruni:288, 296)¹² diğeri de "Ebu Dülef (Minorsky, 1955: 14-15; Ocak, 1983: 27-29; Gömeç, 2013:251-266)¹³" kıssasında Oğuzların mabedinde resimler olmaması hakkında ki haberdir ki, bundan Oğuzların bunla Hıristiyan olmakla kalmayıp hatta "Yakubi Hıristiyanlar" olduğu istidlal olmuştur. Hâlbuki "Ebu Dülef"te Oğuzların ibadethanelerinde resimler olmadığı söylenmekle beraber, nasari oldukları hakkında bir söz yoktur. (Sadece: "İbadet ettikleri bir mekânları olup orada putları yoktur.

El Biruni'nin¹⁴ "el Asarü'l Bakiyye"sinin matbu nüshasında (Biruni:264) Kazvîninin naklettiği rivayet bu surette yazılmıştı: "Burada yani Kimek ülkesinde, Mangur diye isimlendirilen bir dağ vardır. Bu dağda bir çukur'da gözlü bir su (kaynak) vardır. Ebu'r-Reyhan el-Harizmî "el Asar el- Bakiyye" adlı eserinde diyor ki: Bu çukur büyük bir kalkan çapındadır. Çukur ağzına kadar su doludur. Bundan kalabalık asker d içse bir parmak bile eksilmez. Bu göze

¹² Barthol, mezkûr makalesinde Harzem Hıristiyanlarının "Gül Bayramı" hakkında Biruni'nin rivayetinden, bunların Milkayi vey a Yakubi olduklarını istidlal ediyor. Halbuki aynı eserde, Harezim Hıristiyanlarının Milkayi (hıristiyan mezhebi) olduklarını Biruni kendi söylüyor: "Harizmdaki Süryani şehirlerindeki Milkailerden bahsediyorum."

¹³ Ebu Dülef (Abu Dulaif Misar ibn Muhalhil, Abû Dolaf al-Çazraji veya Abû Dolaf al-Yanbû'î, Mes'ar b. Mohalhel al-Çazraji) Samanoğullarından en güçlü hükümdarı II. Ahmed oğlu II. Nasr'ın zamanında (Hicrî 300- 331, Milâdi 914 - 944) Çin'e elçilik göreviyle gönderdiği kişidir. Buhara'dan Çin'e kadar bir seyahat etmiş ve bu fırsatla birçok Türk boylarının buldukları yerlerden geçmiştir. Ebu Dülef'in yaptığı iki seyahatla ilgili el yazıları, iki coğrafya risalesi olarak tanınır. Ortaasya Türk kabileleri arasında, Çin ve Hindistan'da 941-943 yıllarında yaptığı gezileri anlatan birinci bölüm, Yaqut al-Hamawi ar-Rumi'nin yapıtının bünyesi içindedir. Ebu Dülef, ikinci gezisini İran'ın kuzey ve batı bölgelerinde gerçekleştirmiştir. Ebû Dülef de 942 (h. 331) yılında bir elçilik heyeti ile Türk ilelerini dolaşmış ve bir seyahatname yazmıştır. Şöyle diyor:"... Oğuzların yanına vardık... Bu Oğuz şehrinde evler taştan, ağaçtan, bambudan yapılmış, içinde put bulunmayan mâbedleri de var. Hindistan ve Çin'le ticaret yaparlar... Buğday, koyun ve keçi eti yerler... Ketten kumaştan veya kürkten yapılmış elbiseler giyerler. Sof (yünlü kumaş) giymezler... Büyük bir hükümdarları var... ". M.K.

¹⁴ Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni el-Harzemî, 973-1051, El Asaru'l Bakiye (Eski uluslar kronolojisi), El-Âsarü'l-Bakiye anî'l-Kuruni'l-Haliye, Uzay bilimleri, Kronoloji-Tarihlerin Oluşumu, Muhammed b. Ahmed el-Beyrûnî, Ed. : Halil İmran el-Mansur, El-Âsarü'l-Bakiye anî'l-Kuruni'l-Haliye, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 2000. M. K.

(kaynak)'nin yanında bir kaya vardır. Kayanın üzerinde bir insan ayağı izi, parmaklarıyla birlikte iki el ve sanki secde ediyor iki diz, bir çocuk ayağı izi ve eşek toynağı izi vardır. Oğuz Türkleri bu izleri görünce ona secde ederler. Çünkü onlar Nasrani (Hıristiyan) olup, kayadaki izleri İsa Aleyhisselam'a nisbet ederler [makales.63] *El Biruni*'nin rivayetini, "Marquart" Kimekler'le Oğuzların hudutları nerelerden geçtiğini tayin ettiği yerde tahlil etmiştir (Marquart, 1914: 101-102; Sümer, 1999:19-20.)¹⁵. Bu zat "Menkur" ismini "Min-kur" okuyor ve buradan da "lam" yerine İnan tesiriyle "Rey'e" gelmiş olduğunu tasvirle aslından "Mik, Gül, Dağ" Berg dertausend Gullen diye tercüme ediyor. Barthold (Barthol, 1925:64) ise "Marquart"ın da (Marquart, 1914:101, haşiyeye-4) dikkat ettiği gibi bu kaya hakkındaki haberini yalnız Kazvîni'den nakletmiş ve Kazvîni'nin bu malumatı Biruni'den almış olduğunu söylemeyi unutmuş veyahutta dikkat etmemiş, El Biruni'yle mukayese eylememiştir. Hâlbuki el Biruni mukayese edilmezse Kazvîni rivayetinin ahirindeki "çünkü onlar Nasrani (Hıristiyan) olup, kayadaki izleri İsa Aleyhisselam'a nisbet ederler" ibaresinde El Biruni'den alınmış olduğunu eklemek lazım geliyor (Köprülüzade Mehmed Fuad, Türkiye Tarihi:134-135). El Biruni'de ise o ibare hiç mevcut olmayıp Kazvîni'nin tarafından bilahare ilave olunmuş bir sözdür.

İhtimal "el-Asar'ül Bakiyye"nin matbu nüshasında ibarenin ahiri-belki de bir nüsha hatası olarak- düşmüş olmasın diyerek ben mezkûr eserin İstanbul Umum Kitabhanelerinde¹⁶ bulunan mü-kemmel nüshalarına baktım; bunların hiçbirisinde Kazvîni'deki cümle yoktur. Marquart ihtimal mezkûr rivayetin Kazvîni'deki fazla cümlesi de o zatın kendi sözü olmayıp eski bir mehzandan

¹⁵ Uygurca Oğuz Kağan Destanında "ilk süt demek olan agız, oguz" şeklinde kullanılmış. Divanı-ı Lügati't-Türk'te "ilk süt oguz ve agız kelimeleri" ile karşılanıyor. J. Marquart "Oğuz'un ok+uz kelimelerinden geldiğini" belirterek, ok'un ok, uz'un da adam demek olduğunu söyleyerek "oklu adamlardan söz etmektedir. Ü. Siner ise Oğuz'u "Öksüz" ile ilgili buluyor. L. Bazın Oğuz'un "tosun anlamına geldiğini ileri sürüyor. J. Hamitton "Oğuz'un, Oğus'dan geldiğine" inanıyor. Macar bilginlerinden J. Nemeth'e göre Oğuz "Ok+z'den müteşekkildir. Ona göre ok, oymak manasında, z'de çokluk ekidir. Faruk Sümer, bu görüşler içinde gerçeğe en yakın olanı, bize göre, Nemeth'in görüşüdür demektedir. Ok+uz, dakik, söylene söylene pekala g'ye dönebilir" demektedir. M. K.

¹⁶ Kitabhane-i Umumi, Topkapı, Nur-u Osmaniyye.

alınmış olduğunu ve belki Kazvîni de, Barthold, El Biruni'ye nisbet daha fazla tafsilli getirildiğini farz ederek: “Kazvîninin mehazi yalnız El Biruni, veyahutta her ikisinin mehazi diğer bir daha eski eser olabiliyor” demişti. Köprülü kitabhanesinde mecmualar kısmında 1623 numaralı bir mecmuada bir kaç en kadim coğrafi eserlerden gayri muntazam bir surette istinbatla yazılan bir risale vardır. Orada Türkler hakkında maluti havi kısmında¹⁷, mezkuru-u cebeli menkur kayasındaki taşı andıran bir rivayet var: “ve fiha cebeli azim fiha şecere asarideyn ver celin ver kiba kâne sacid vekil-i hacze aleyha yescedele ve fiha hayli mimteneaa kad tevahşet fil guffar vel heyfi gayyetil sef (?) vel ferahete kanetil mülük el feres filme teğallibet aleyhim herbet fil saharı” “Şeceret” kelimesi umumen metnin hepsi gibi noktasız “sehere” yazılmış ve belki de aslında “sahra” olmuştur. Ve bu rivayetteki Türkler, “Uvfi”, “Yakubi”deki en şimali ve soğuk yerlerdeki Türkler’e, “Kıman” ve “Kırgızlara aid malumatla beraber getirilmiştir. Bunlar vahşi atlar da kullanırlardır ki, “Ruberok” seyâhatnâmesinde ve Timur seferlerinde de buralarda pek marufdurlar. İşte bu malumatta El Biruni'den istifade edilmiş değildir; mezkûr risaledeki sair bir kaç eski malumatlar ki bize erişmeyen bir eski mahezden alınmıştır ki, Biruni de ondan istifade etmiş olabiliyor lakin bu yeni mahezde de, kaya ve üzerindeki ağaç ve yahut (Biruni:64) taş hakkında malumat verilirken bunun Hıristiyanlıkla ve İsa kültürleriyle münasebetdar olduğu söylenmiyor. Demek Kazvîni, “Cebel-i Menkur” hakkındaki rivayeti yalnız El Biruniden nakletmiş ve o rivayetin sonuna ilave ettiğini “leyennehum nesari yensebune ila İsa Aleyhisselam” ibaresini de yalnız kendisi uydurup ilave etmiştir.

Kazvîni'nin Oğuzlar hakkındaki rivayetlerinin calibi dikkat olan diğer tarafı, Sultan Sencerle muharebe ederek onu esir eden Horasan Oğuzlarını “Nasranî” saymasıdır. Güya, o, Oğuzlardan başka Oğuzlar Kazvîniye malum değilmiş ve güya Selçukiler, bambaşka bir kavim olup “Oğuzlar” ise onlara düşman olan Hıristiyan bir kavim imiş. Bu ise tamamen yalandır. Mezkûr Oğuzlar vakaini birçok muasırları yazmışlar ve bunların yağma, garet, vahşet ve

¹⁷ Varak, 218b.

terbiyesizlikleri neticesinde Horasan ülkesinin başına gelen belaları tamamen tevsif etmişlerdir. Herkes bunlar hakkında bildiği kadar şetumu sarfına çalışmıştır; lakin hiç kimse bunları nasarı ve ya gayri müslim dememiş; bilakis Müslüman müslümana bu kadar zulm yapar mı diye tehdede (hata) bulunmuştur. Bu vakıayı en canlı tasvir eden zat “Hekim Enveri” der ki, bu Oğuzlara karşı yardım istemek için Semerkand’taki Karahaniler padişahı “Tamgaç Han Muhammed¹⁸” İbrahim bin Kızıl Arslan Han Muhammed’e Horasan’dan gönderilen heyetle beraber, Oğuzların fitneleri hakkındaki meşhur kasidesini de göndermiştir. Şehri tamamen Oğuzları zenden ibaret etse de, hiç birinde bunları gayri müslim ve ya “Nasarani” diye tesmiye etmemiştir. Bilakis ahali, bunların hükümetini kabul etmediğinden Horasan’da hatip ve minber bulunmadığı zikredilmektedir.

Hetabe ne konende behr-i hitabe-i be nam guzan

Der Horasan ne hatib est kenun neminber¹⁹

Kezalik bunlar Müslüman oldukları halde Müslüman ahalinin vaziyeti küffar memleketlerinkinden daha fena olduğu söylenerek handan yardım isteniliyor:

Ber müslümanan z şekli an konend istihfaf

Hest der rum ve hatta ve emini Müslüman ra

Halik ra zen ğam-ı feryad res ey şah-ı cehan

Ke müselman ne koned sed u yek an ba kafir

Nist yek zerre selamet-i bi müselmani der

Melik ra zey-i setem azad kon ey pak keher²⁰

İbnü’l Esir vesair bütün mahezlerde bu Oğuzların bazı Reisleri zikredilmiştir ki, ekser isimler Müslüman isimidir: “Abdülhamid,

¹⁸ Muhammed Tamgaç Han (1102 – 1129).

¹⁹ Guzlar adına bir hutbe okunmasın,
Horasan’da ne hatip var ne mimber.

²⁰ Müslüman’ın müslüman’a yaptığının yüzde birini kafire bile yapmamış,
Rum’da emin amamlık varken ama onun bir zerresi hatta selamti orada yok (Horasan),
Ey Şahı Cihan bu halkın gamına feryadına yetiş,
Bu mülkü de bu zulüm ve sitemden azad et, ey temiz insan.

Bahtiyar, Mahmud, Melik Dinar²¹, Oğlu Alâeddin Ferruh Şah (Köymen, 1967:1-73)²² ve başkaları. “Zekeriya Kazvîni” (Asarü'l Bilad:394) bu nasaran Oğuzların şüphesiz yine nasrani reisi [makale s. 65] olmak üzere Tuti Beg (Sümer, 1999:165, 223; Turan, 2001:195, dipnot 158)²³ zikrediliyor. Bu zat ise çağdaşlarının şahadetine göre

²¹ Muhammed (1142-1156) ve ondan sonra tahta çıkan Tuğrulşah (1156-1170) dönemlerinde, saltanat mücadeleleri ve iç karışıklıklar sonucu, devlet zayıflamaya başladı. Önce Irak Selçuklularının hakimiyeti altına giren devlet, 1180 yılından itibaren Oğuzların saldırılarına maruz kaldı. Bilhassa Tuğrulşah'ın oğulları İkinci Arslanşah, Behramşah ve İkinci Tuğrulşah arasında çıkan saltanat mücadelesinden faydalanan Oğuzlar, Kirman'a üst üste akınlar düzenlediler. 1186 senesinde, Kirman'a giren Oğuz Beyi Melik Dinar, İkinci Muhammedşah'ın Irak'a gitmesinden de istifade ederek, Kirman Selçuklu Devletine son verdi. MK.

²² Ferruh adı ilk ve son defa olarak 453 (1061) yılında "hâdimü'l- hâşş" ünvanıyla geçer.

²³ Tuti (Dudu) Beg'den geldikleri. (Tuti-beg= begtuti)(Tuti-Dudu=kuş, papağan). Sancar - Oğuzlar ihtilâfını, yalnız Sancarla Oğuzlar arasında geçen mücerret bir vaka olarak almayıp, Sancarın, Karahıtay ve Hârezmşahlar'la olan münasebeti çerçevesi içinde ve onların bir parçası olarak ele alması yani - o zamanın Devletler arası münasebetindeki - hakiki yerine irca etmesindedir. Bu tez kabul edildiği takdirde, Sancar'ın Katvan bozgunundan faydalanarak Merv'i istilâ eden Hârezmşah'a karşı tertip ettiği intikam seferi esnasında Oğuzlar'ın Buhara surlarını yıkmalarının manası daha iyi anlaşılıyor. Barthoid, bunun, Hârezm seferi ile olan ilgisini kavramış, fakat elinde delil bulunmadığı için bundan şümlü neticeler çıkaramamıştır. Bu görüşümüzü, Oğuzlar'la yapılan savaştan sonraki siyasi şartları ayrı bir yazımızda incelerken daha da desteklemek fırsatını bulacağız. Nitekim Hârezmşah Atsız ile Oğuzlar arasındaki münasebetin daima dostane olduğu hakkında elimizde deliller vardır (bk. Barthoid, Türkmen Tarihine dair Monografi, «rusça» 34; Hârezmşah'ın 1156 tarihinde Oğuz başbuğu Tüti-Bey'e yazdığı bir vesikaya istinaden. Mektubun aslı için bk. Reşid-ü d-din Vatvat, 'Arâis-ül havatir ve Nefâis-ün-nevâdir, Ayasofya ktbh. No. 4015. vr. 24b. Barthoid, Atsız'ın Oğuzlar'la münasebetine ait kısmını, Rusça «Moğol İstilâsı Zamanına Kadâr Türkistan» adlı eserinin I. cildi olarak neşrettiği metinler'in içine almıştır. ; Dulkadiroğullarının Mensup olduğu Boy Türk Kültürü 6. ciltte yayınlanan bir araştırmada Dulkadiroğulları'nı oluşturan 7 oymak şöyle sıralanmıştır: 1) Tatioğlu (Biz bunun Tutuoğlu ile aynı olduğunu biliyoruz), 2) Koroğlu, 3) Kalkanhacıoğlu, 4) Beytoğlu (Maraş Beyit Uşağı, Beytler, Beğitler. Ya da Beğtuklu-Bektuklu-Bektoklu), 5) Hacılı, 6) Şamsaldinli, 7) İmur (Eymir, Eymürlü) (Türk Kültürü 6. ciltten nakleden Ahmet Dulkadiroğlu; Kırşehir ve Yöresinin Kavmi Yapısı-Dünden Bugüne Dulkadiroğulları, Ankara 2002, s. 122). Türk Ansiklopedisi Dulkadir Eli maddesi, İran Dulkadirli Ulusunu 12 boya ayırmıştır: 1) Tatioğlu (Tutuoğlu), 2) Beytoğla (Bektolga-Bektulga-Begtuklu-Bektuklu), 3) Hacılı, 4) İmur (Eymür), 5) Kalkanhacıoğlu, 6) Koroğlu, 7) Şemseddinli, 8) Sökülen-Sevgilen (Bana göre bu oymak adını Dulkadirli Sulî Bey'den almıştır), 9) Elekesenoğlu, 10) Camillü, 11) Sarı Tekelü, 12) Yıva-Kaçar. Dulkadir isminin nereden geldiğini aşiret turalgamıza (hafıza) dayanarak biz söyleyelim. A. Von Gabain, Dulkadir adının “tulga” ve “dar” kelimelerinin birleşmesinden meydana geldiğini ileri sürmektedir. Türkolog Louis Basin de “dolga kelimesinden geldiğini tahmin etmektedir. Tatioğlu olarak yanlış yazılan veya okunan kelimenin aslı Tutuoğlu'dur ve Begtoğla, Beytoğla, Beytoğla, Beyitoğla okunan kelimenin aslı

tam manasıyla Müslüman bir zattır. O zamana ait vesikalar “Harzemşah Atsız” devrinde yazılan bir inşa kitabında mündericidir. Bu eserin Petersburg Şarkü'l Sanisi Kitabhanesinde ki nakıs nüshasında²⁴ “Tuti” Beg’e aid kısmı, Barthold “Türkistan”²⁵ kitabının birinci

da Bek Tuklu’dur. Bek Tuklu’yu (Bey Tuğlu), Bek Tolga-Tulga-Togla-Tugla-Toklu okuyanlar da vardır. Faruk Sümer’in Toklu Gümüş, Sebahattin Yaşar’ın Toklu Kömüş okuduğu oymak ve buna bağlı Gümüşgün-Kömüşkin ile Gümüşgin Yatuk/Kömüşkin Batuk cemaatleri de Bek Tuklu Oymağındandır. Kayseri-Pınarbaşı ilçesinde de Gümüşgün köyü vardır. Burada bulunan Kaman köy adının Bekdiklerde bir cemaat olduğunu yukarıda izah etmişim. Konya-Kulu-Kömüşini köyü, Kömüşkin cemaatinin kurduğu köydür ve Bekdik’tir. Doğrusu Tuklu/Tuğlu Gümüş’tür. Gümüşler sülalesi Ereğli’nin Bulgurluk köyündedir. Bekdik tatalgasında Dulkadir isminin, Dulkadiroğulları’nın ait oldukları oymağın adından geldiği bilinir. Dudulu/Tutulu, Dudul/Tutul, Dul/Tul dönüşümü veya Tuklu/Tuğlu’nun Tuğlu, Tuğl, Tul dönüşümü ya da Tugla/Tulga, Tolga/Tolga’nın Tulga’sından olmalıdır. Bu da Dulkadir adının Dudulu/Tutulu Kadir, Tuğlu Kadir ya da Tulga dar dönüşümlerinden birisi olduğuna delalet eder. Sonuçta Tulgadur/Dulkadir adı, dede oymağı ya da ana oymak isimlerinden birisinden gelir. Görüldüğü üzere Bekdik aşiret tatalgası temelsiz değildir. 1. sırada zikredilen Tatioğlu, Tutuoglu/Duduoglu’dur. Dulkadiroğulları’nın beyboyu oymağı Bektutulu ile Bektuklu oymağı Bekdikleri oluşturmuştur. Konya-Ereğli Bekdikleri arasında Tatırlı/Tatioğlu obası da vardır. Yazılışı nedeniyle Beğtoğlu okunan cemaat de Beğtuklu yani Bektuklu’dur. Günümüzde yaşayan tüm Dulkadiroğulları, Bayat Boyu’ndan olduklarını, ancak bunun aile içinde kuşaklar boyu unutulup bilinmediğini ifade ediyorlar. Osman Turan, “İcabet us-Sail ilâ Marifet ir-Risâil adlı eserde Dulgadırlılar Oğuzlar’ın Bozok kolundan gösterilir” diyor. Faruk Sümer ise “Bu ailelerin en büyüğü olan Dulkadiroğullarının hizmetinde daima Bayatlar görülmektedir ki, bu husus esasen Boz-Oklar’dan olduğu kesin olarak bilinen bu hanedanın bu boya mensup olması ihtimalini hatıra getiriyor” diyerek Dulkadırlıların Bayatlara mensup olmasını muhtemel görüyor. Nitekim 1404-1405 yılında Dulkadiroğlu Halil Beğ oğlu Alâud-din Ali Beğ’in buyruğunda Bayatlar ve İnallılar vardı. Faruk Sümer, aynı eserin 231. sayfasında Bayatlar ve İnallular arasında kabilevi bir akrabalık olabileceğine dikkat çekmektedir. Ereğli Bekdiklerinden Zengen köyünü kuranlar arasında “İnaloglu” adlı bir beyden bahsedilir ve bu beyin ismi bugün Zengen köyünde bir tepenin adında (İnaloglu Sivrisi) yaşamaktadır. Cevdet Türkay da Dulkadiroğullarının Bayat boyundan olduğunu yazar. Kitab-ı Diyarbekriyye’de Kara Beğ-i Dulkadir (Dulkadir hanedanından Kara Bey), Bayat Beğlerinden Nasır Hüseyin Beğ ve Abdi Beğ’den bahsedilir. Bu üç beyin birlikte 1457 yılında Karacadağ’da yurt tuttukları bildirilir. Yine Refet Yananç, 1504 yılında Kara Bey oğlu Abdi’den bahsediyor. Kara Bey’in oğluna muhtemelen Karacadağ’daki Bayatlı Abdi Beyin isminin verilmesi söz konusudur. Bu da aralarında bir akrabalık bağı olabileceğini gösterebilir. Ancak diğer beylerin Bayat olarak tanıtılmasına rağmen Kara Bey’in Dulkadir lakabıyla anılması onun Bayatlılardan olmadığına delalet etmektedir. Diğer taraftan ne Dulkadiroğullarının ne de Bekdiklerin “Bayatî ağzı” yoktur. Bilindiği gibi Bayatlıların kendine has ağzı ve makamları vardır. Bayatî konuşma, bugün Kerkük’ün doğusunda, Elazığ yöresinde ve kısmen de Urfa yöresinde vardır. M. K.

²⁴ Mezkur eserin bugüne kadar ismi ve müellifi malum olmadığından yalnız inşa ismiyle yazılıyordu. Burda kitabın baş kısımlarını ve nıfs olanı tamamen havi olan gözle bir nüshası Fatih Kitabhanesinde 4074 numarada mevcuttur. Kitabın ismi, cildinde ve metninde de denildiği gibi, İnşa, diye kaydolunmuştur ve müellifi de

cildinde (Barthold, 1981:27-29. M.K.) mündericidir. Bunda Tuti Beg “Esfehsalar-ı rical-ı kebir Nasreddin Ebu Şüca Tuti İbni İshak bin Hızr” tesmiye olunuyor ve temsil ettiği “Guz” “Oğuz”lar hakkında “tabakat-ı hişam guzze ve fakahümullaah el mürşidin veddünya-onlar yüksek mertebe sahibidirler Allah dünyada ve ahirette onlardan razı olsun deniliyor”. Bundan anlaşılıyor ki, Tuti Beğ’in yalnız kendisi değil zikrolunan iki babası da müslümandır; Oğuzlar bir kısım müslümanları mütezerrir etmeleri itibariyle itibariyle bazıları necezum olunmakla beraber, diğer bir kısımları tarafından da belki, din, İslam uğrunda çalışan bir kavim olarak medhedilmişlerdir. Bunların gerek Gazne’yi fethedenleri gerek Kirman’ı fetheden [bu hususta Tarih-i Selçukiyan, el-Muhammed bin İbrahim] kısımları umumiyetle cahil bedevi bir kavim olmakla beraber halis Müslüman idiler. Bunda zerre kadar olsun şüphe yoktur. Zekeriya Kazvî’den iki asır önce yaşayan “Mahmud Kaşgari”²⁶ devrinde de Oğuzlar tamamen Müslüman bir kavimdi. O devirde onlardan hiç bir türlü Hıristiyanlık eserinden filan bahsedilmiyor. “Sırderya” havzasında yaşayan Oğuzlardan “Mesudi”de bahsediyor (Avcı, “Mes’ûdî, Ali b. Hüseyin” Maddesi: 353; Şeşen, 1998:60)²⁷ (Miracül’

“ Hoca İmam, Arais-ül ve Nefais-ül neva”dır. Bu nüsha 580 senesinde yazılış olup, Karaimler tarafından 582, 591, 596 ve 600 senelerinin muhtelif aylarında yazılan kayıtlarda mevcuttur. Bu kitabın muhteviyatından diğer bir yerde daha bahsolunacaktır.

²⁵ Barthold, Vasilij Vladimiroviç, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 1981.

²⁶ Kaşgari Mahmud b. el-Hüseyin Muhammed, Divânü lügâti’t-Türk, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîri Kitaplığı, Arapça Eserler, nu. 4189. Kaşgari Mahmut-Divan-i Lügati-t-Türk, Türk Dil Kurumu, 2003. M. K.

²⁷ Mesudi, İbn Mesud’a nispetle Mesudi lakabıyla anılan ünlü tarihçi hicri üçüncü yüz yılın sonlarına doğmuştur. Miladi 957’de mısır’da Fustat şehrinde vefat etmiştir. Öğrenimini Bağdat’ta tamamlamış ve ondan sonra uzun bir seyahate çıkmıştır. Arapların Herodotu ve gezgini olarak bilinir. Sicistanlı Müslümanların yaptığı yel değirmenlerinden bahseden ilk yazardır. Eserleri tarih coğrafya karışımıdır. Müruc ez- Zeheb: İki bölümden oluşur. Devlet ve kavim olarak birçok ara bölümlere ayrılmıştır. Birinci bölümde yazar islam’dan önceki kavimlerin tarihi durumlarından bahsetmiştir. İkinci bölümde Hz. Peygamber döneminden yüz yılın sonuna kadar olan olayları anlatmıştır. El Tenbih ve’l İşraf: Bu eserde tarih, sosyoloji, antropoloji, ekoloji perspektiflerine karşı sistematik bir tarih çalışması yapılmıştır. Bu eser 956’da tamamlanmıştır. İslam öncesi Roma, Bizans tarihleri hakkında değerli bilgiler verir. Ayrıca Müruc ez-Zeheb’in konularından kısaca bahsedilmiştir. Müruc ez-Zeheb ve Ma’âdin el-Cevâhir, Altın Bozkırlar ve Cevher Madenleri, Mürücü’z-Zeheb: Eser, Ahbârü’z-Zaman ve Kitâbu’l-Evsat’ın seçilmiş bir özetidir. Müellif bu eseri 332 yılında Fustat’ta kaleme aldı. Eser 336

Zeheb, İbnil Esir'in Mısır Tab-ı Hamişinde, Cild I: 140-142,);orada Sırderya havzasındaki ahalinin dinlerinden de bahsediliyorsa da, "nasranilik" hakkında hiç bir kayıt yoktur; Oğuzların oturduğu o Sırderya havzasında [makale s. 66] ve garbında ve hiç bir yerde ve hiç bir tane- mesela "Yedi Su" daki gibi- Hıristiyan mezar taşı da bulunmamıştır.

Adeta Balkan Bulgarları'yla, İdil Bulgarları'nı birbirine karıştıran müellifler gibi, Kazvîni de, -eğer sözünün bir aslı var ise-miladi on iki- on üçüncü asırlarda şimdiki cenubi Rusya, Ukrayna ve Balkan havalisinde bulunan "Oğuz" ve "Kıpçaklar'ın" içerisinde Hıristiyanlığı kabul edenlerinde mevcut olduğunu iştmiş ve onu Türkistan'ın eski Oğuzlarına isnad etmiş oluyor. Böyle değilse, "Guzlar'ın" Horasan'daki vahşi muameleleri münasebetiyle yazılan şikâyetlerden mülhem olarak tamamen kendiliğinden uydurmuştur. Cibal-i mezkûrdaki taş hakkındaki rivayete ilave ettiği "le ennehum nasari yensebune ila İsa " cümlesine gelince, bu uydurmanın üzerine istinaden yapılan yeni bir uydurmadır. Mezkûr kaya taşı üzerindeki o izler, Köprülü kitaphanesindeki eski risalede tamamen mecusî şamani dini akidesi olarak addedilmiştir ki, tamamen doğrudur. Böyle taşalar üzerindeki izlere istinad eden şamani evliya efsaneleri Altay Türklerinde pek çoktur.

Şimdi "İbni Fazlan"ın risalesi bulduktan sonra Oğuzların Türkistan'da ve İdil havzasının şarkında Ural vilayetinde iken Hıristiyanlıkla hiç bir münasebetleri olmadığı tamamen tevzih etmiştir.

ve 345 yıllarında iki defa gözden geçirilerek tashih edilmişse de bize 336 yılındaki kısa tashihi ulaşmıştır. Eser iki bölümden meydana gelir. Birinci bölüm, ilk insan Hz. Adem'den itibaren bütün peygamberlerin hayatının anlatıldığı peygamberler tarihi bölümü ile müellifin gezileri esnasında görmüş olduğu Mısır, Suriye, Hindistan, Çin, Endülüs gibi bölgelerin coğrafi ve kültürel özelliklerinin anlatıldığı kısımdır. Gemicilik, madencilik ve ziraat ile ilgili mühim bilgiler bulunur. Dolayısıyla bu bölüm kozmoğrafik ve coğrafi bir özelliğe sahiptir. İkinci bölüm ise Hz. Peygamberden başlayarak Abbasi halifesi Mu'tilillah dönemine kadarki (h. 300) sürecin işlendiği bölümdür. Bu bölümde Abbasi devletinin komşusu olan Türkler hakkında önemli bilgiler vardır. Türkler ile alakalı kısım Ramazan Şeşen tarafından "İslam Coğrafyacılarına göre Türkler" adı altında Türkçeye kazandırıldı. M. K.

Kaynaklar

- Avcı, C., “Mes'ûdi, Ali b. Hüseyin” Maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXIX, 2004, s.353.
- Barthold, W., “Orta Asya'da Moğol Fütûhatına Kadar Hıristiyanlık”, Almanca'dan Çev. Köprülüzade Ahmed Cemal, Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s.47-100.
- Barthold, V. V., Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu, İstanbul 1981.
- Beyhaki, Tarikh Beyhaki, O. Colc, 1862.
- Bulletin De L' Académie Russe De Sciences Des, 1924.
- El Biruni, El-Âsâr'il-Bâkiye an'il-Kurûni'i-Hâliye.
- El-Kazvinî, Âsârul' - Bilad ve Ahbâru'l-Ibad, Beyrut, 1976.
- Fazlıoğlu, İ., “Harizmî”, Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. XVI, İstanbul, 1997, s. 224-227.
- Gömeç, S., Türk Tarihinde Peçenekler, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt:53, 1, 2013, s. 251-266.
- Köymen, M. A., Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı, A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, V/8-9, 1967, s. 1-73.
- Kur'an-ı Kerim.
- Marquart, J., Über Das Volkstum Der Komneni, 1914.
- Ocak, A. Y., Bektaşî Menakibnamelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983.
- Şeşen, R., Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı, İsar Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Sümer, F., Oğuzlar (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.
- Tarih-i Yemini, el-Tıbbi, Terceme-i Cerbezagani, Tabı, Tahran.
- Turan, O., Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 2001.
- Yörükân, Y. Z., “Onuncu Asır İptidalarında Yazılmış Olan Ebu Dulef Seyahatnamesine Nazaran Orta Asya'da Türk Boyları ve Bunların Dini Vaziyetleri”, Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, Cilt:22: 1932, 51-64; 23: 39-52.